

O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA BALOG'AT SAN'ATLARINING IFODALANISHI
VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Nazokat Abdulhamid Jamol qizi

Yangi asr universiteti

70230101 – Lingvistika (sharq tillari bo'yicha) magistranti.

nazokatxonoyposhsho@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21007385>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek mumtoz adabiyotida balog'at san'atlarining ifodalanishi va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda badiiy san'atlarning mumtoz matndagi vazifasi, ularning ma'no hosil qilishdagi o'rni hamda uslubiy-estetik ta'siri yoritiladi. Asosiy e'tibor tashbeh, isti'ora, kinoya, tazod, talmeh va lafziy san'atlarning o'zbek mumtoz poetikasidagi funksional tabiatiga qaratiladi. Taroziy, Husayniy, Navoiy va Boburga oid nazariy hamda badiiy manbalar asosida balog'at san'atlarining obraz yaratish, ruhiy holatni ifodalash, ramziy qatlamni kuchaytirish va matnning musiqiyligini ta'minlashdagi roli ochib beriladi.

Natijada o'zbek mumtoz adabiyotida balog'at san'atlari tashqi bezak emas, balki poetik tafakkurning ichki qonuniyatini yuzaga chiqaruvchi faol badiiy mexanizm ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: balog'at, badiiy san'at, tashbeh, isti'ora, kinoya, talmeh, tazod, tajnis, o'zbek mumtoz adabiyoti, poetika, uslub.

Аннотация. В данной статье анализируются выражение и стилистические особенности искусств балогата в узбекской классической литературе. В исследовании раскрываются функции художественных средств в классическом тексте, их роль в формировании смысла, а также их стилистико-эстетическое воздействие. Основное внимание уделяется функциональной природе таких средств, как таибих, истиора, киноя, тазод, талмех и звуковые художественные средства в узбекской классической поэтике. На основе теоретических и художественных источников, связанных с Тарази, Хусайни, Навои и Бабуром, раскрывается роль балогатных средств в создании образности, выражении душевного состояния, усилении символического слоя и обеспечении музыкальности текста.

В результате обосновывается, что в узбекской классической литературе искусства балогата являются не внешним украшением, а активным художественным механизмом, раскрывающим внутренние закономерности поэтического мышления.

Ключевые слова: балогат, художественное средство, таибих, истиора, киноя, талмех, тазод, таджнис, узбекская классическая литература, поэтика, стиль.

Abstract. This article analyzes the expression and stylistic features of balaghat devices in Uzbek classical literature. The study examines the functions of artistic devices in classical texts, their role in meaning production, and their stylistic-aesthetic impact. Special attention is paid to the functional nature of simile, metaphor, allusion, antithesis, and verbal rhetorical devices in Uzbek classical poetics. Based on theoretical and literary sources related to Tarazi, Husayni, Navoi, and Babur, the article reveals the role of balaghat devices in creating imagery, expressing inner states, intensifying symbolic layers, and ensuring textual musicality.

The study concludes that in Uzbek classical literature balaghat devices are not external ornaments, but active artistic mechanisms that reveal the inner laws of poetic thinking.

Keywords: *balaghat, artistic device, simile, metaphor, allusion, antithesis, paronomasia, Uzbek classical literature, poetics, style.*

KIRISH

O‘zbek mumtoz adabiyoti Sharq poetik tafakkurining yuksak namunalaridan biri bo‘lib, unda so‘zning nafosati, fikrning chuqurligi va badiiy ifodaning ta’sir kuchi alohida qadrlangan.

Ana shu estetik qudratni yuzaga chiqaruvchi asosiy omillardan biri balog‘at san‘atlaridir.

Balog‘at odatda so‘zni o‘rinli, ta’sirli va go‘zal qo‘llash ilmi sifatida talqin qilinadi [1; 2].

Biroq mumtoz matn tajribasi shuni ko‘rsatadiki, balog‘at san‘atlari faqat “chiroyli aytish” vositasi emas, balki badiiy tafakkurning ichki harakatini boshqaruvchi poetik mexanizmdir.

O‘zbek mumtoz adabiyotida balog‘at san‘atlari ishqiy, tasavvufiy, axloqiy va falsafiy mazmunni ifodalashda faol ishtirok etadi. Tashbeh matnga obrazlilik beradi, isti’ora ruhiy va tasavvufiy qatlamni kuchaytiradi, kinoya ichki noziklikni yuzaga chiqaradi, talmeh matnni madaniy xotira bilan bog‘laydi, tazod esa lirik taranglik hosil qiladi [3; 4]. Shu jihatdan mazkur san‘atlarni o‘rganish o‘zbek mumtoz poetikasining ichki uslubiy tabiatini anglash uchun muhimdir.

Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek mumtoz adabiyotida balog‘at san‘atlarining ifodalanishi va uslubiy xususiyatlarini amaliy misollar asosida yoritish, ularning poetik vazifasini aniq ko‘rsatishdan iborat.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot materiali sifatida Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning *Funun ul-balog‘a*, Atoulloh Husayniyning *Badoye’ us-sanoe’*, Alisher Navoiyning *Lison ut-tayr*, *Hayrat ul-abror*, *Xamsa*, Boburning *Muxtasar* va *Boburnoma* asarlari, shuningdek o‘zbek adabiyoti tarixi va adabiyotshunoslikka oid zamonaviy ilmiy manbalar tanlandi [3; 4; 5; 6].

Maqolada quyidagi metodlardan foydalanildi:

- tavsifiy metod — balog‘at san‘atlarining nazariy mohiyatini izohlash uchun; lingvopoetik metod — san‘atlarning til, ma’no va uslub bilan bog‘liq jihatlarini
- ochish uchun;
- matnshunoslik yondashuvi — badiiy misollarni poetik kontekst ichida sharhlash uchun; funksional tahlil — badiiy vositaning matndagi real vazifasini aniqlash uchun.

Tahlilda quyidagi ish tartibi qo‘llandi:

1. badiiy san‘at turini belgilash;
2. uning matnda ifodalanish shaklini ko‘rsatish;
3. semantik va estetik yukini sharhlash;
4. uslubiy xususiyatini aniqlash.

Bu yondashuv san‘atni nomlash bilan cheklanmay, uning matnda qanday “ishlayotgani”ni ochishga xizmat qiladi [2; 5].

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlillar natijasida o'zbek mumtoz adabiyotida balog'at san'atlari to'rtta asosiy uslubiy vazifani bajarishi aniqlandi:

1. obraz yaratish;
2. ruhiy holatni ifodalash;
3. ramziy va madaniy qatlamni kuchaytirish;
4. matnning musiqiyligini ta'minlash.

1. Obraz yaratish vositasi sifatida tashbeh

O'zbek mumtoz she'riyatida tashbeh obraz yaratishning eng faol vositalaridan biridir. Yor yuzi oyga, qomati sarvga, labi la'lga, ko'zi nargisga qiyoslanadi [3, 31-b.; 4, 49-b.]. Bunday o'xshatishlar tashqi tasvir uchungina emas, balki mumtoz husn mezonini belgilash uchun ham xizmat qiladi.

Masalan, "sarv qomat" birikmasida qomatning tikligi bilan birga nafislik, noziklik va go'zallik me'yori mujassam bo'ladi. "La'l lab" iborasida esa rang bilan birga joziba, qimmat va ehtiros ma'nosi qo'shiladi. Demak, tashbeh o'zbek mumtoz adabiyotida oddiy qiyos emas, balki poetik idealni quruvchi vositadir.

Shu bois o'zbek mumtoz poetikasida tashbehning uslubiy xususiyati uning an'anaviylashgan obraz formulasiga aylanishidadir. Bu formulalar matnni darhol mumtoz poetika maydoniga olib kiradi.

2. Ruhiy holatni ifodalash vositasi sifatida isti'ora

O'zbek mumtoz adabiyotida isti'ora ko'proq ichki kechinma va mavhum hissiy holatni ko'rinadigan obrazga aylantirish uchun ishlatiladi. "Hajr o'ti", "ishq daryosi", "ko'ngul qushi", "sabr tog'i" singari ifodalalar bunga misol bo'la oladi [5, 72-73-b.].

Masalan, "hajr o'ti" ayriliqni shunchaki xabar bermaydi. U iztirobning kuydiruvchi, tinimsiz va ichki yonish shaklini ko'rsatadi. "Ko'ngul qushi" esa ko'ngilning beqarorligi, parvozga intilishi va ozodlikka moyilligini ifodalaydi. Demak, isti'ora orqali ruhiy tajriba sezilarli holga keltiriladi.

Navoiyning *Lison ut-tayr* asarida ramziy timsollar tizimi — Hudhud, qushlar, vodiylar — isti'oraning yanada keng ko'lamda ishlashini ko'rsatadi [5, 73-b.]. Bu yerda bitta obraz alohida misra emas, balki butun ma'naviy yo'lni ifodalaydi. Shu sababli o'zbek mumtoz adabiyotida isti'oraning asosiy uslubiy xususiyati ko'p qatlamli semantik maydon yaratishidadir.

3. Nozik ma'no vositasi sifatida kinoya

Kinoya o'zbek mumtoz adabiyotida nozik va estetik ifoda vositasi sifatida muhim o'rin tutadi. U ma'noni ochiq aytmasdan, ishora orqali berish imkonini yaratadi. "Ko'ngli kuygan", "dilim vayron", "ko'zim yo'lda" kabi birikmalar shunday vositalardir [1; 7].

Masalan, "ko'zim yo'lda" iborasida oddiy qarash emas, kutish, intizorlik va ichki bezovtalik mujassam. "Dilim vayron" esa faqat qayg'uni emas, balki ichki izdan chiqish, ruhiy buzilish va iztirobni anglatadi. Bu holatda kinoya so'zni yumshatadi, lekin tuyg'uni susaytirmaydi.

Aksincha, ma'noni chuqurlashtiradi.

Demak, kinoyaning uslubiy xususiyati o'zbek mumtoz matnida parda ortidagi hissiy qatlamni ifodalashidir. Bu san'at ayniqsa lirik matnlar uchun juda qulay vosita bo'lib xizmat qiladi.

4. Ichki drammatizm vositasi sifatida tazod

Tazod o'zbek mumtoz adabiyotida lirik kuchlanish va ichki ruhiy qarama-qarshilikni ifodalashda alohida ahamiyatga ega. Hajr–visol, tun–tong, ishq–aql, dard–davo, sabr–iztirob singari juftliklar mumtoz she'riyatning asosiy semantik konstruktsiyalaridan biridir [5, 72-b.].

Masalan, oshiq bir baytda visolga umid qiladi, shu bilan birga hajr azobini ham boshdan kechiradi. Tun va tong qarama-qarshiligi esa ko'pincha noumidlik va umid almashuvini ifodalaydi. Bu yerda tazod voqelikni tasvirlashdan ko'ra, ichki ruhiy drammatizmni kuchaytiradi.

Shuning uchun o'zbek mumtoz adabiyotida tazodning asosiy uslubiy xususiyati kechinmaning ikki qutbini bir matn ichida yashatishidir.

5. Madaniy xotira vositasi sifatida talmeh

Talmeh o'zbek mumtoz adabiyotida madaniy va ma'naviy xotirani ishga soluvchi muhim vositadir. Bu san'at orqali shoir tarixiy, diniy yoki afsonaviy voqealarga ishora qiladi va matnga qo'shimcha semantik qatlam qo'shadi [5; 8].

Masalan, Yusuf va Zulayho, Layli va Majnun, payg'ambarlar qissalari yoki Attor an'anasiga ishoralar o'quvchini keng madaniy maydonga olib kiradi. Talmehning badiiy kuchi shundaki, u kam so'z bilan katta ma'no doirasini ochadi. O'quvchi bitta ishora orqali axloqiy, tasavvufiy yoki tarixiy ma'noni tiklaydi.

Demak, talmehning uslubiy xususiyati matnni madaniy xotira bilan bog'lovchi ko'priklarni bo'lishidir.

6. Musiqiylik vositasi sifatida lafziy san'atlar

O'zbek mumtoz poetikasida tajnis, takror, saj', tarsi' kabi lafziy san'atlar matnning musiqiylikni, ichki ritmini va esda qolish xususiyatini kuchaytiradi [3]. Taroziy asarida lafziy san'atlarning alohida tizim sifatida ajratilishi bu holatning nazariy asosga ega ekanini ko'rsatadi.

Masalan, tajnis shaklan yaqin, lekin ma'nosi boshqa bo'lgan so'zlar orqali matnda badiiy o'yin hosil qiladi. Takror tuyg'uni kuchaytiradi va ritmik urg'u beradi. Saj' va tarsi' esa ayniqsa nasr va tantanavor uslubda mutanosiblik, tovush uyg'unligi va ichki musiqa hosil qiladi.

Shu bois lafziy san'atlarning uslubiy xususiyati shundaki, ular matnning ovoz va ritm qatlamini boyitib, ma'no ta'sirini yanada kuchaytiradi.

DISKUSSIYA

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek mumtoz adabiyotida balog'at san'atlari bir-biridan ajralgan alohida usullar emas, balki o'zaro bog'langan poetik tizimdir. Tashbeh obrazni yaratadi, isti'ora shu obrazni ruhiy va tasavvufiy ma'no bilan to'ldiradi, kinoya nozik qatlam hosil qiladi, tazod ichki keskinlik beradi, talmeh esa madaniy xotirani ishga tushiradi. Lafziy san'atlar esa bularning barchasini musiqiy va ritmik jihatdan mustahkamlaydi.

Bu holat o'zbek mumtoz poetikasining muhim belgilaridan birini ko'rsatadi: badiiy san'atlar matnga tashqi tarzda qo'shilmaydi, balki matnning ichki tabiati sifatida shakllanadi.

Shu sababli mumtoz matnning yuksakligi san'atlarning ko'pligida emas, balki ularning tabiiy uyg'unligida namoyon bo'ladi [4; 5].

Maqola natijalari metodik jihatdan ham muhimdir. Balog'at san'atlarini real matn misolida tahlil qilish talabada badiiy sezgirlikni, poetik tafakkurni va matnning yashirin qatlamlarini ko'rish ko'nikmasini rivojlantiradi. Demak, bu mavzu nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

XULOSA

O'zbek mumtoz adabiyotida balog'at san'atlarining ifodalanishi va uslubiy xususiyatlarini o'rganish asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Balog'at san'atlari o'zbek mumtoz adabiyotida matnning tashqi bezagi emas, balki ichki poetik mexanizmdir.
2. Tashbeh obraz yaratish, isti'ora ruhiy va tasavvufiy ma'no hosil qilish, kinoya estetik noziklikni kuchaytirish, tazod ichki drammatizmni ifodalash, talmeh madaniy xotirani tiklash vazifasini bajaradi.
3. Lafziy san'atlar matnning musiqiyliigi, ritmi va esda qolish xususiyatini kuchaytiradi.
4. O'zbek mumtoz poetikasining muhim belgisi san'atlarning tabiiy uyg'unligida va ko'p qatlamli semantik tuzilma hosil qilishidadir.
5. Taroziy, Husayniy, Navoiy va Boburga oid manbalar o'zbek mumtoz adabiyotida balog'at san'atlari nazariya va amaliyotning uzviy birligi asosida rivojlanganini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. *Adabiyotshunoslik lug'ati*. Toshkent: Akademnashr, 2010.
2. Ulug'ov A. *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. Toshkent, 2017.
3. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. *Funun ul-balog'a*. Toshkent: Xazina, 1996.
4. Atoullloh Husayniy. *Badoye' us-sanoe'*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
5. *O'zbek adabiyoti tarixi. 2-kurs majmuasi*. Toshkent: O'zFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti.
6. Alisher Navoiy. *Lison ut-tayr*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
7. Alisher Navoiy. *Hayrat ul-abror*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
8. Bobur Z.M. *Muxtasar*. Toshkent: Fan.